

Tussen 'rabauwen' en 'kloekmoedige' heren: De representatie van geweld in de Nederlandse contemporaine geschiedschrijving uit de tijd van de Opstand

JAN URBANIAK

Wrocław University, Poland

Uniwersytet Wrocławski, Katedra Filologii Niderlandzkiej
ul. Kuźnicza 21-22, 50-138 Wrocław, Polska
janekur2000@yahoo.com

Abstract. This article raises an issue of the physical violence on the basis of several texts from the seventeenth-century Netherlands. Those texts written among others by the famous Dutch chroniclers, such as Pieter Corneliszoon Hooft, Jakob van Wesembeeke or Pieter Christiaenszoon Bor, present a homogenous image of violence during the Eighty Years' War in its different phases. The above-mentioned writers contrasted the enormous brutality of the Spanish aggressors on the one hand with a peaceful attitude of Dutch inhabitants on the other hand and thereby tried to add an important social value to their texts. They namely intended to alienate the Spanish enemy and at the same time to encourage the Dutch rebels, whose fight for freedom was widely justified in those texts, even though the rebels were resorting to violence to an equal extent as their opponents. The image of violence in the described texts becomes a part of political propaganda, which aimed to build the Dutch national identity at the end of the fight for independence of the Northern Netherlands in the seventeenth century.

Keywords: the Golden Age; the Eighty Years' War; Calvinism; Catholicism; physical violence; the House of Habsburg; the Revolt of the Netherlands; political propaganda; William of Orange

1. Inleiding

In 1555 kregen de Nederlanden een nieuwe landsheer: Philips II, zoon van keizer Karel V, die al snel in botsing kwam met de bewoners van de Nederlandse gewesten. De kiemen van de Opstand (hoewel toen nog niet centraal georganiseerd) werden in deze periode gelegd. De bevolking wenste traditionele vrijheden (verkregeen in de late middeleeuwen¹) te behouden of te herkrijgen, en verzette zich ook tegen de religieuze politiek van de Brusselse regering die o.a. het bewaren van de eenheid van de katholieke godsdienst in de Nederlandse gewesten beoogde.² Deze twee drijfveren vormden de motor achter een aantal cruciale gebeurtenissen aan het begin van de Opstand: de Beeldenstorm van 1566, de represailles van de Spaanse landvoogd Alva,³ het verzet tegen de instelling van de Raad van Beroerten, en de herbenoeming door de Staten van Willem van Oranje tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht (1572)⁴ als beschermer van de oude privileges zoals later verwoord in het Plakkaat van Verlatinghe uit 1581. Philips II werd daarbij de macht in het Noorden ontnomen door een beroep op 'oude vrijheden.'⁵

¹ Een voorbeeld daarvan is de Blijde Inkomst – een laat-middeleeuwse charter (1356) dat de verhoudingen tussen de vorst (hertog van Brabant) en zijn onderdanen regelde. Het beperkte aanzienlijk de macht van de soeverein en liet veel politieke beslissingen aan de steden en het gewest over.

² Daarbij moet opgemerkt worden dat het bepalen van de exacte begindatum van de Opstand problematisch is. Er bestaat geen unanieme afbakening van de periode van de Opstand. Historici bakenen deze periode naar eigen inzicht af en behandelen zelden de gehele tijdsspanne en het bereik van de Opstand. Voor Van Gelderen begint deze in 1555, toen de troonopvolging van Karel V door zijn zoon Philips II langzamerhand op steeds meer weerstand van zijn Nederlandse onderdanen stuitte. In zijn artikel "De Nederlandse Opstand: Van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der consciënten'" (1999) sluit hij zijn onderzoek in 1610 af, waarvoor elke verantwoording ontbreekt. Van Nierop begint zijn verhaal over de Opstand (*Het verraad van het Noorderkwartier: Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*) (1999) met de terreur van de watergeuzen in 1572 en beperkt zich verder tot het Noorderkwartier (het gebied benoorden het IJ) en vooral tot de jaren 1572-1576, toen het vermeende verraad gepleegd werd: enkele inwoners van o.a. Hoorn zouden in het voordeel van de koninklijke stadhouder Hierges hebben gehandeld. Van der Lem beschrijft in zijn boek *De opstand in de Nederlanden* (1995) de periode 1555-1609, maar in de inleiding belooft hij dat een overzicht van het tijdvak vanaf het Twaalfjarig Bestand tot de vrede van Münster (1648) nog zal komen. En het boek van Swart (*Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand* [1994]) beslaat de periode tussen 1572 en 1584. De keuze van de einddatum van zijn onderzoek is niet verwonderlijk aangezien hij zijn meeste aandacht aan de persoon van Willem van Oranje schenkt.

³ Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582) was een van de belangrijkste generaals van Karel V en Filips II. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bekleedde hij de hoogste bestuurlijke functies. Hij was bekend om zijn harde optredens tegen allen die zich tegen de Spaanse koning en de katholieke kerk verzetten. Vandaar zijn bijnaam de "ijzeren hertog" (Groenveld 1991: 101).

⁴ De herbenoeming van Oranje door de Staten was een duidelijk teken van de oppositie tegen het koninklijk gezag. Tot dan toe was dat de koning die de stadhouders benoemde, zoals in de jaren 1559-1567 het geval was, toen Oranje door de koning zelf met de functie van de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht werd belast. Tijdens het stadhouderschap van Oranje fungeerde Hierges als de koninklijke stadhouder in de overige Nederlandse provincies (Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland).

⁵ Zie o.a. Swart (1994), Van Gelderen (1999), Van Nierop (1999).

Geweld is inherent aan de Opstand. Zo is de contemporaine Nederlandse geschiedschrijving van deze periode vol gruwelijke tafereelen, woeste daden (van vooral de Spaanse bezetters) en een bittere sfeer. Wouter Jacobsz. (1521-1595), een monnik die een fascinerend beeld van zijn tijd schetst (Van Nierop 1999: 12), dook diep in deze bittere sfeer van de Opstand toen hij schreef: "Merckt leser al 't gunt hier an malcander gescreven wert, ende verwondert u van dese benaude, geperste ende woeste wilde tijt, daerinne wij geweest sijn" (Wouter Jacobsz. 1959-60: 179). In dit fragment presenteert Wouter Jacobsz. de Opstand zonder aan de voorafgaande tijd te refereren. De verschrikkingen van de toenmalige actualiteit lijken voor- en achteruitkijken onmogelijk te maken. Als decennia later de grote Nederlandse schrijver P.C. Hooft (1581-1647) zich over dezelfde periode buigt in zijn *Nederlandse Historiën*,⁶ hanteert hij dat referentiekader wél. Tijden van geweld en "lotwissel" zullen in dit werk worden beschreven:

Ik gaa een werk aan, dat opgeleit is van lotwissel en meenigerley geval; gruwzaam van veldslaagen, waaterstryden, beleegeringen; bitter van twist, warrigh van muitery; bekladt van moorddaad buiten de baan des kryghs; wrang van wreedtheit, zelfs in pais. Voorspoedt, teghens, thans vrede met uytheemschen. Strax inwendighe partydigheit, en oorlogh daar uit ontsont. 'T zelve plotselyk gesmoort; en weeder stilte, maar geterght. D'inboorling onder zweep gebraght, en gedreeven tot de waapenen. Voorts verstooren van steeden, scheuren van kerken, verwoesten van Landschappen, zeeden en godsdienst. (Hooft 1972: 2)

Voorspoed gaat aan tegenslagen vooraf, vrede maakt plaats voor "inwendige partijdigheid" en stilte is van korte duur – direct daarop wordt die toch weer "getergd" (Hooft 1972: 2). Bij Hooft lijkt de geschiedenis een proces te zijn, waarbij elk tijdperk niet alleen een variatie op het verleden is, maar ook in de schaduw staat die de toekomst vooruitwerpt. Voor Hooft is de geschiedenis een vicieuze cirkel, die vooral in zijn historiespelen duidelijk zichtbaar is (Grootes 2001: 22).⁷

Met dit artikel wil ik voorstellingen van geweld en de functies daarvan in hoofdzakelijk een drietal contemporaine historiografische teksten over de beginfase van de Opstand analyseren. Centraal staan Hoofts *Nederlandse Historiën* uit 1642. In dit monumentale werk van een imposante omvang werd een overzichtelijk beeld geboden van oorzaken, verloop en gevolgen van de Opstand. Een gedetailleerde weergave van motieven, gebeurtenissen en personen,

⁶ De eerste uitgave van de *Nederlandse Historiën* dateert uit 1642. Toen verschenen er de eerste 20 boeken van dit monumentale werk (bij Louis Elzevier te Amsterdam) die de periode besloegen van 1555 tot 1584. Hooft begon met het schrijven daarvan vermoedelijk in 1628. De volgende uitgave verscheen na de dood van Hooft onder de titel *Vervolgh der Nederlandsche Historien* in 1654.

⁷ Grootes (2001) ziet deze samenhang tussen verleden, heden en toekomst vooral in *Geeraerd van Velsen* (1613) evenals in Joost van den Vondels aan Hooft opgedragen *Gysbrecht van Aemstel* (1637).

maar ook de brede kennis van Hooft maken van de *Historiën* een belangrijke bron voor historisch onderzoek. Een aanvulling op Hoofts werk vormen twee andere teksten: *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandtsche oorloghen* van Pieter Christiaensz. Bor uit 1595,⁸ waar Hooft zijn *Nederlandse Historiën* deels op baseerde (Van Gestel e.a. 2007: 19) en *Beschrijvinge van den geschiedenissen in der Religiensaken toegedraghen in den Nederlanden* van Jacob van Wesembecke uit 1569, een overzicht van de eerste jaren van de Opstand. Ook enkele anonieme teksten komen aan bod. Ik ben me ervan bewust dat hiermee geen volledig beeld geboden wordt, aangezien er nog veel meer soortgelijke teksten in de late zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw verschenen. Het volgende artikel is daarom slechts een eerste verkenning.

De centrale vragen van mijn artikel zijn: hoe keken de auteurs tegen geweld aan, hoe beschreven zij geweldsituaties, wat was hun perspectief en wat beoogden zij met hun beschrijvingen van geweld? Hierbij combineer ik een literaire analyse met een beschouwing van de ideologische achtergronden van de Opstand en ga ik met name in op de vraag hoe met religieuze maar ook historische en filosofische argumenten de Opstand gelegitimeerd wordt. Deze rechtvaardiging beïnvloedde de contemporaine beeldvorming van de Opstand in sterke mate en had ook consequenties voor de representatie van geweld in de behandelde teksten. Ik concentreer me daarbij op voorstellingen van fysiek geweld.

De zoektocht naar deze voorstellingen en de willekeur van de selectie wordt beperkt door de geschiktheid van deze voorstellingen voor mijn concept, maar ook door de beperkte omvang van dit artikel. Zowel Bor als Hooft en Van Wesembecke bieden duizenden voorbeelden van fysiek geweld. De hoeveelheid daarvan maakt selectie noodzakelijk. De meeste beschrijvingen van geweld zijn immers aan dezelfde concepten onderworpen. Er komt daarbij een beperkt aantal motieven aan bod: bruto geweld van de Spanjaarden (of van 'enkele' Nederlandse 'rabauwen' die door de Spanjaarden werden omgekocht), moedigheid van de Nederlandse stedelijke bevolking, stoïcijnse levenshouding en calvinistische zelfopoffering. Deze elementen vindt men zowel in de beschrijvingen van de belegering van Alkmaar, de Spaanse moordpartijen van Zutphen en Naarden terug, als in gebeurtenissen in Haarlem en Den Briel, waar de Geuzen triomfeerden, en de beschrijving van het beleg en ontzet van Leiden in 1574. Zo zijn de graven Egmont en Horne evenzo een symbool van politiek martelaarschap als de katholieke martelaren van Gorcum. Voor beschrijvingen van al deze gebeurtenissen en personen is er te weinig ruimte in mijn artikel. Daarom beperk ik mij tot een paar voorbeelden.

⁸ De eerste druk van dit magistrale werk verscheen al in 1595, aangevuld door de uitgaven in de jaren 1601, 1603 en 1621-1634. Ik maak gebruik van de latere uitgave van 1679.

De keuze van Hoofts werk als hoofdbron voor mijn onderzoek lijkt vanzelfsprekend: de reeds genoemde historische kennis van de auteur, de tijdsspanne die het werk beslaat, inclusief Hoofts talent om de gebeurtenissen boeiend en kleurrijk te beschrijven, spelen hier een rol. Bor blijft qua structuur en taal in dezelfde lijn. Daarbij zijn zijn overwegingen over de Opstand nog actueler: zijn boek zag het licht toen de Opstand nog verse herinneringen moest oproepen, terwijl de *Historiën* in de periode zijn ontstaan, toen de vredesonderhandelingen met Spanje al in voorbereiding waren en voor velen de overwinnig van de Nederlandse provincies al vaststond. In die zin is Van Wesembeeke het dichtst bij de actualiteit. Zijn verhaal dateert uit de eerste jaren van de Opstand, of zoals sommige historici zouden zeggen: nog voor de Opstand.⁹ Mijn bronnen stammen dus uit een lange periode van zo'n zestig jaar: Van Wesembeeke fungeert hier als verslaggever die midden vanuit het strijdgewoel zijn verhaal vertelt, terwijl Hooft alleen retrospectief resumeert, wat in het nabije verleden gebeurde. Zijn verhaal kon zo ook sterk beïnvloed worden door eerdere geschiedschrijvers.

2. Conflicten tussen protestanten en katholieken: De religieuze ideologie van de Opstand en de rechtvaardiging daarvan

De Opstand was niet alleen een strijd om vrijheid, maar ook om godsdienst. De hervormde kerk die vanaf de jaren vijftig van de 16de eeuw in de Nederlandse gewesten een dominante rol speelde, degradeerde katholieken tot tweederangsburgers (Van Nierop 1999: 19). De Spaanse invasie van hertog Alva verscherpte in dit verband de polarisatie tussen protestanten en katholieken. De centralistische politiek van het Spaanse hof die ook een uniform beleid op godsdienstig gebied voorstond, beoogde een drastische verandering van de religieuze verhoudingen: conform de Spaanse politieke ideologie werd de katholieke bevolking bevoorrecht en raakte het protestantse volksdeel zijn rechten kwijt.

Deze polarisatie dwarsboomde de plannen van Willem van Oranje die begreep dat het primaire doel van de Opstand, meer vrijheid, alleen te bereiken was als godsdiensttwisten geneutraliseerd zouden worden – binnen de toenmalige verhoudingen een bijna onmogelijke zaak. Toen Willem van Oranje zich het hoofd brak over het te voeren godsdienstige beleid in de Nederlanden, kreeg hij het advies om niet alleen voor de calvinistische hervormde kerk te kiezen, maar ook lutheranen, doopsgezinden én katholieken volledige vrijheid van godsdienst toe te zeggen. Dit werd als enige oplossing ter voorkoming van

⁹ Zie: noot 2.

een verregaande polarisatie tussen de provincies gezien (Van Gelderen 1992: 217-229). Om die reden keurde de naaste adviseur van Oranje, Marnix van Sint Aldegonde, de vervolging van 'kettters' en andere vormen van geweld tegen vertegenwoordigers van andere geloofsrichtingen af, en zag hij in het publieke debat de enige oplossing voor geloofsconflicten (Van Someren 1896: 467). Het geweldloze concept van Marnix bleef echter een dode letter. Hoewel Oranje zich graag profileerde als verdediger van religieuze tolerantie, die op pariteit tussen de diverse geloofsrichtingen uit was, kon hij zijn anti-katholieke houding toch niet geheel verhullen. Hij werd daartoe deels gedwongen door de Spaanse koning Philips II, die de katholieke kerk het alleenrecht gaf. Oranje op zijn beurt benadeelde de katholieke kerk en schuwde daarbij geweld niet om bepaalde zaken af te dwingen. De vele bezittingen van de katholieke kerk werden op zijn instigatie in beslag genomen en voor andere doeleinden gebruikt (Swart 1994: 44). Ook zijn plannen voor een anti-katholieke coalitie als tegenhanger van het Spaans-Franse katholieke bondgenootschap benadeelden de katholieke bevolking.¹⁰ Swart benadrukt in dit verband dat de strijd van Oranje tegen Spanje bovenal politiek gemotiveerd was als strijd tegen vreemde politieke overheersing en niet zo zeer een religieuze drijfveer kende. Toen geloofskwesties de protestantse en katholieke tegenstanders van Spanje dreigden te verdelen, trachtte Oranje daarom het godsdienstvraagstuk naar de achtergrond te verplaatsen (Swart 1994: 49).

Ongeacht de politieke doelen die Oranje in de strijd tegen Spanje voor ogen had, worden de voorstellingen van zijn strijd in de contemporaine literatuur en geschiedschrijving gedomineerd door de religieuze thematiek en retoriek. De oorlog tegen Spanje wordt in dit verband vaak 'geheiligd' als verdediging van het ware geloof: Oranje neemt de wapens tegen Spanje op om daarmee het welvaren van Gods kerk te behartigen en Gods eer hoog te houden (Van Someren 1896: 347). In het *Wilhelmus* dat in 1568 aan het begin van de Opstand werd geschreven, wordt de strijd tegen Spanje met een bijbelse metafoor gelegitimeerd. De protestantse Willem wordt vergeleken met David, de katholieke tiran – de Spaanse hertog Alva – met Saul (Barend-van Haefen 2000: 21; Maljaars 1996: 229-230; Roosendal 2005: 118). Terwijl de overwinningen van Oranje als goddelijke zege worden gepresenteerd, zouden zijn nederlagen het gevolg van menselijk falen zijn. Zo zocht trouwens ook een broer van Willem van Oranje, Jan van Nassau, de verklaring voor Oranjes vele nederlagen in het feit dat hij in 1581 de katholieke hertog van Anjou tot Heer der Nederlanden wilde benoemen en zo tegen het ware geloof koos (Swart 1994: 47; Kervyn 1900: 63-64).

¹⁰ Het gaat over de plannen van Oranje (1575) om samen met de calvinistische paltsgraaf Frederik III en andere protestantse heersers van Europa, met de Engelse koning Elizabeth II voorop, een bond aan te gaan, die een tegenhanger zou vormen tot de in 1565 opgerichte Frans-Spaanse katholieke coalitie.

De pretentie om God te vertegenwoordigen en in deze strijd aan hun kant te hebben, was zowel bij de Habsburgse katholieken als de Nederlandse protestanten aanwezig (Sloterdijk 2007: 105). De strijd van Oranje en zijn aanhangers, en het geweld dat daarmee gepaard ging, werd zo ook in de historische verhandelingen in godsdienstige termen gerechtvaardigd. De verplichtingen van Oranje als christen en in die hoedanigheid als beschermer van de gewetens- en godsdienstvrijheid legitimeerde zijn oorlogsverklaring aan de katholieke tirannie. Daar kwam het herwinnen van verloren politieke en economische vrijheden bij.

Het toentertijd gangbare vrijheidsbegrip werd zowel vanuit het individu als vanuit de samenleving gedefinieerd volgens de redenering dat zonder de individuele vrijheid het bestaan van een vrije gemeenschap, laat staan van een vrije staat, slechts zeer beperkt mogelijk was. Men sluit hier aan bij overwegingen van bekende Italiaanse humanisten als Leonardo Bruni (1369-1444) en Niccolò Machiavelli (1469-1527) die in het politieke debat tijdens de Opstand veelvuldig werden geciteerd. Bij Bruni vormt de individuele vrijheid een basis voor een vrije samenleving en betekent deze vrijheid dat men "van niemand geweld en onrecht moet vrezen" (Van Gelderen 1999: 43).

Willem van Oranje rechtvaardigde zijn strijd tegen de Spaanse koning ook als verdediging van de gewetensvrijheid als voorwaarde voor vrijheid in geloofszaken zoals dat in het natuurrecht besloten zou liggen. Het herkrijgen van deze gewetensvrijheid wordt behalve religieus, ook juridisch en historisch verantwoord. Zo kent het Nederlandse laatmiddeleeuwse recht, zoals dat onder andere in het kader van de Blijde Inkomst is vastgelegd, de verplichting om "[...] te keeren tghewalt vanden goeden en lichaemen, maar oock vander zielen," aldus de *Goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele* (1579). In dit commentaar op de Pacificatie van Gent uit 1576¹¹ wordt de geschiedenis van het vrijheidsbegrip (en daarmee ook de verankering daarvan in de Blijde Inkomst) gerefereerd (Van Gelderen 1999: 47). In de rechtvaardiging van de oorlog om geloofsvrijheid te verkrijgen wordt hierbij verwezen naar het natuurrecht dat stelt dat vrijheid aan niemand ontnomen mag worden.

De rechtvaardiging van de Opstand steunt verder op de klassieke en middeleeuwse politieke filosofie, zoals die onder meer in een anoniem geschrift uit 1582, *Politica onderwijs*,¹² te vinden is. De auteur beroept zich zowel op Seneca als Bartolus en diens tractaat *De tyranno* uit het midden van de veertiende eeuw. Hij definieert het begrip *tiran* aan de hand van Bartolus en stelt dat de regering van Philips II aan alle criteria van Bartolus voldoet. Door Philips II op deze wijze

¹¹ De Pacificatie van Gent (1576) was een overeenkomst tussen het Noorden en het Zuiden om elkaar te versterken in de strijd tegen Spanje.

¹² Voor een moderne Engelstalige versie van dit in Mechelen uitgegeven geschrift zie: Van Gelderen (1992).

als tiran te definiëren, wordt de Opstand gelegitimeerd. In *Politicyc onderwijs* wordt ook Cicero's *De officiis* aangehaald. Volgens Cicero dient ter "conservatie van het lichaam" het "bedorven lid" (lees: de tiran) uitgeschakeld te worden om het verderf van het "gehele lichaam" (van de maatschappij) tegen te gaan (Van Gelderen 1999: 38).¹³

Ook Hoofts vertoog over de legitimiteit van de Opstand stoelt op klassieke voorbeelden, waarbij hij aansluit bij de natuurrechtelijke argumentatie van Hugo de Groot, die in zijn *De iure belli ac pacis* (1625) een aantal grote klassieke denkers aanhaalt, zoals bijvoorbeeld Aristoteles die stelde dat "[...] ieder voor zichzelf de wapens moet opnemen als hem onrecht wordt aangedaan" (Achterhuis 2008: 86).

3. Het religieuze geweld – Spaanse Inquisitie

De representatie van geweld in teksten over de Opstand heeft vaak een religieuze achtergrond en dient veelal als een afschrikwekkend voorbeeld. In het fragment uit Hoofts inleiding, zoals dat hierboven geciteerd werd, is de religieuze dimensie van het geweld evident, wanneer hij wijst op de gevaren die de Opstand met zich meebrengt, zoals "het scheuren van kerken" en "het verwoesten van zeden en godsdienst" (Hooft 1972: 2). Voor Hooft mag godsdienst nooit de aanleiding zijn tot geweld en oorlog. Hij betreurt het uiteenvallen van de christelijke kerk in meerdere geloofsrichtingen. De auteur wijdt ook vele passages aan andere factoren die tot het uitbreken van de Opstand leidden, zoals de economische hervormingen en de centralistische politiek van Philips II. Het voornaamste probleem in Philips' optreden in de Nederlanden ziet Hooft in diens strijd tegen afwijkende geloofsopvattingen: "Philips [...] liet al zyn' zinnen vallen op het uitrooien der ketteryen (zoo hy waande) die, gesprooten in zyne Ryken van Spanje, wel weeligh lot begosten te schieten [...]" (Hooft 1972: 20). Hooft verwijt Philips II dat deze godsdienstzaken tot inzet maakte van zijn politiek en de hervormingsbeweging met grof geweld de kop in trachtte te drukken. Daarmee pleegde de koning in zijn ogen verraad aan het ieder mens toekomende recht op vrijheid van godsdienst en geweten.

Religieus geweld speelde daarnaast een belangrijke rol in de Opstand, bijvoorbeeld in de Beeldenstorm in 1566 die een militaire interventie van de 'ijzeren hertog' Alva met tienduizend man tot gevolg had (Groenveld 1991: 72-74). De door Alva ingestelde Raad van Beroerten kwam op zijn beurt ook uit religieus fanatisme voort (Grapperhuis 1982). Doodstraffen, eeuwige verbanningen, confiscatie van goederen van de protestantse bevolking versterkten de afkeer

¹³ Zie ook: Van Gelderen (1991).

van het tirannieke bewind van de Spaanse koning. Uit de geschriften van contemporaine historici als Hooft en Bor is echter ook duidelijk dat de Opstand, zoals eerder opgemerkt, eveneens economisch en politiek gemotiveerd was, met name tegen Philips' belastinghervormingen en zijn pogingen tot centralisatie van het bestuur, die beiden met dwang werden doorgevoerd (Groenveld 1991: 28-29).

De aanslag op de religieuze vrijheid staat echter voorop, waarbij de Spaanse inquisitie een centrale plaats inneemt. Het ongenadige optreden en de wreedheid van de inquisitie bij de bestrijding van de "Lutherie" wordt door Hooft in zijn *Nederlandse Historiën* op de voorgrond geplaatst (Groenveld 1991: 80) als een bloedig 'visitekaartje' van het katholieke Spanje en zijn religieus-politieke aspiraties. Hooft maakt hier gretig gebruik van een concept waarin het onderscheid tussen wrede katholieken en hun protestantse slachtoffers benadrukt wordt. Zijn voornemen om bij de lezer afkeer tegenover de katholieke kerk en Spanje te wekken, verloor echter veel van zijn impact door de late uitgave van de *Historiën*, pas in 1642, toen de strijd met de Spanjaarden al aan het uitdoven was.

Het brute optreden van de inquisitie-functionarissen van de Raad van Beroerten vormt niet alleen bij Hooft een vast element in het negatieve beeld van Spanjaarden, maar ook in teksten van de historici die voor hem schreven. De hevigheid en omvang van het Spaanse geweld vormt een belangrijke legitimatie voor de strijd van Willem van Oranje tegen de Spaanse kroon, waarbij het verzet tegen de katholieke terreur een Europese dimensie werd toegeschreven. De Spaanse inquisitie werd voorgesteld als een bedreiging voor het gehele protestantse Europa. Willem van Oranje kon zodoende als een moedige beschermer van de Europese hervorming worden voorgesteld. Dat Oranje inderdaad Europese bekendheid genoot, blijkt uit de lovende necrologieën van verschillende buitenlandse auteurs, die na de moord op Oranje in 1584 het licht zagen en door Hooft worden aangehaald. Om te laten zien hoe groot de waardering voor Oranje, zelfs onder zijn vijanden was, citeert Hooft enkele stemmen uit het kamp van de vijand, waaronder kardinaal Bentivoglio en de jezuïet Famiano Strada. In die citaten wordt Oranje geprezen als een bekwaam en ijverig leider, gericht op het welzijn van zijn volk. Bentivoglio kende aan Oranje, aldus Hooft, allerlei positieve karaktertrekken toe: "[...] wakkerheit, nyverheit, mildtheit, welsprekenheit, en doorzienigheit in allerley handel [...]: ende dat niemandt zyn meester was in 't schikken der zinnen, oft in 't omdraayen van yeders gevoelens, oft in 't afmatten der zaaken [...]" (Hooft 1972: 908).

Het geweld waarmee de Spaanse inquisiteurs aan de slag gingen, verklaart voor een groot deel Hoofts afkeer van de Spanjaarden die in zijn hele werk met een agressieve toon gepaard gaat. Het schenden van het lokale recht door de Spanjaarden, het creëren van onrust in het land en het zaaien van twist onder

de bevolking in de Nederlanden vormen eveneens regelmatig terugkerende elementen in Hoofts *Historiën*. De auteur levert hiermee een vanuit het protestantse perspectief van de Republiek sterk gekleurde documentatie van het geweld, waarmee de Opstand en de Spaanse reactie gepaard gingen. Protestantse slachtoffers van de inquisitie die in hun geloof volhardden en om die reden op de brandstapel belandden, figureren bij Hooft als heroïsche martelaren van de protestantse zaak. Maar ook zij die hun “ketterse” geloof uiteindelijk verloochenen, worden in veel gevallen door de inquisitie veroordeeld en op wrede wijze terechtgesteld (Hooft 1972: 30). Daarmee is de inquisitie geen godsdienstig middel meer dat de bekering van ‘ketteren’ moest bevorderen, maar een misdadig instituut dat grossiert in het vermoorden van mensen met andere religieuze overtuigingen.¹⁴

In zijn *Historiën* beperkt zich Hooft tot gedetailleerde beschrijvingen van de wreedheden tegen protestantse martelaren. Zodoende heeft de oppervlakkige beschrijving van de inquisitie veel weg van een zeventiende eeuwse Macabre Theater, waar het primair om een onmenselijk vermaak en gruwelen als amusement gaat: “Ook waaren, door gansch Spanje, alle gevangens om geloofszaaken, die men plagh, naar uitspraak van vonnis, daatlyk te doen straffen, als nu bewaart, ende tot Sivilie en Valledolit vergaadert, om hem, met de vertooning, van ‘t jammerlyk zieltyghen der ellendighen, in de alderwreedste pynen van den brandt, als met een heerlyk schouspel en verklaring der ooghen te bewellekoomen” (Hooft 1972: 26).

“Het jammerlyk zieltyghen der ellendighen, in de alderwreedste pynen” was “een verklaring der ooghen” – een wrede verlustiging dus. Zulke beschrijvingen moeten de lezer schrik aanjagen, niet alleen door de plastische weergave van de wreedheden, maar ook door de onafwendbaarheid van een gruwelijke dood, wanneer men eenmaal in handen van de inquisitie was beland, waarbij twee getuigenissen al voldoende waren voor een doodvonnis, zoals Hooft uiteenzet:

Deezenambtgenootschappezynthweeeisschersbygevoeght. D’een, genaamt de vorderaar van ‘t kerkelyk recht, zynde veelyds een geestelyk persoon, dingt naa vonnis van ongelooft oft ketterye, teeghens den bewroeghden [beschuldighden – J.U.]: d’ander, uit ‘s Koninx naam, naa verbeurtmaaking van goederen; en is altyds weirlyk. Wie eenighe wroeghelyke reedenen hoort, alwaar ‘t uit eighen vader, wordt verplicht hem te bedaraghen

¹⁴ Volgens de Nederlandse historici, waaronder Groenveld, Leeuwenberg, Mout en Zappey, werd het totale aantal slachtoffers van de Inquisitie in de Nederlanden op ruim 3000 geschat. 1100 daarvan waren de terechtgestelden door de befaamde Raad van Beroerten. De grote meerderheid daarvan was doopsgezind. Er zijn ook zo’n 9000 personen uit de Nederlanden verbannen. Het totale aantal van de uitwijkelingen die uit vrees voor vervolgingen in de Noordelijke Nederlanden zijn terechtgekomen, schat men op 150.000 (Groenveld 1991: 81; Groenveld et al. 2008).

[voor de rechtbank te brengen - J.U.]. Twee getuighenissen, hoewel van verscheide zaaken, zyn genoeg, om eenen in vuilen kerker te werpen. (Hooft 1972: 29-30)

Ook de Antwerpenaar Jacob van Wesembeke zag het gevaar van de inquisitie, die hij typeert als "die aldergrootste Barbarie die oyt gepracticeert is geweest onder de Tyrannen." Deze "Barbarie" zou volgens Van Wesembeke tot "een geheele verderfensse ende desolatie van dese ganse Nederlanden" hebben geleid en zou een aanval op alle "oude privilegien, vrijheden ende immunityten" geweest zijn (Van Wesembeke 1569: 348, 366). De inquisitie druipte daarmee tegen bestaande vrijheden en andere rechten van het individu in, die volgens de auteur belangrijke factoren voor stabiliteit, soevereiniteit en identiteitsbesef in de Nederlanden waren geweest. Van Wesembeke concentreert zich anders dan Hooft niet alleen op beschrijvingen van het brute geweld van de inquisitie. Hij wijst er ook op dat de rechtspleging van de inquisitie op gespannen voet stond met lokale wetten en alleen al daarom veroordeeld en bestreden diende te worden.

4. "Ze vochten als leeuwen...": De representatie van het Spaanse geweld en de reactie daarop bij Hooft en Bor - het bloedbad van Naarden, de verdediging van Noord-Nederlandse steden

De verschrikkingen van het Spaanse geweld gingen veel verder dan die van de inquisitie. Pieter Christiaensz. Bor presenteerde zijn lezers bloedige taferelen van de strafexpeditie van Alva tegen de opstandelingen in de Noordelijke Nederlanden in 1572, waarmee de Spaanse opperbevelhebber de Opstand trachtte te smoren "Een mensch daer af moet verschrieken als hy daerom denkt," stelt Bor bij zijn beschrijving van het bloedbad dat Alva in Naarden aanrichtte, kort voor de beruchte belegering van Haarlem van december 1572. De Spaanse soldaten zijn eerloos, ze schieten hun slachtoffers van achteren neer, geven hen geen kans zich te verdedigen en tonen bovendien geen ontzag voor de stadsrechten van Naarden. Het stadhuis als symbool voor die rechten wordt in brand gestoken:

Mitsdien worden de grote deuren open gedaen / daer een groot getal Spangiaerden haer coers gewelt hebbende / bereid stonden / en hebben seer moordadelijken onder de voorsijde (die een afgrijselijk geschrey en gehrijch maekten) van achteren geschoten / en zijn voorts onder dat ongewapende volk in gevallen / dood slaende en vermoordende met zulke ongenadige wreedheid dat onnozel volk sonder eenig onderscheid over de 500 personen / dat een mensch met reden begaeft daer af moet verschrieken als hy daerom denkt / hebben voorts het Stadehuis in

brand gesteken / en de gene die noch niet geheel dood en waren / voorts verbrand. (Bor 1679: 418)

Bor geeft een gedetailleerde beschrijving van de Spaanse slachting onder de Naardense bevolking, die het beeld van de Spaanse terreur versterkt, waarbij het feit dat de inwoners van Naarden de sleutels van de stad uit vrije wil aan de Spanjaarden overhandigden en om genade vroegen, de beschrijving een extra dramatische dimensie verleent.

Dit gegeven wordt ook door Hooft vermeldt in zijn *Historiën*: “Hier, dan, geeft men de sleutels oover, en bidt om vergiffenis.” De auteur beklaagt “het arm onweetendt volk” dat op het laatste moment plotseling merkte “dat zy veygh waaren, en op hun gewisse te denken hadden” [dat zij ten dode gedoemd waren en op hun zielenheil bedacht dienden te zijn - J.U.] (Hooft 1972: 288). Dit brute optreden van het Spaanse leger mocht door Bor en Hooft veroordeeld worden, vanuit Spaans perspectief was ook de woordbreuk volledig legitiem, vanuit de laat-middeleeuwse opvatting dat men tegenover kettters geen woord hoefde te houden. “Haereticis non est servanda fides” stond hoog in het vaandel van de Spaanse bevelhebbers (Swart 1994: 91).

Zowel Bor als Hooft benadrukken in hun beschrijvingen van het bloedbad in Naarden het grove geweld tegen een weerloze bevolking. De onschuld en onnozelheid van de Naardense bevolking staan in scherp contrast met de ongenadige wreedheid en moorddadigheid van de Spaanse troepen. Hun opmars kon trouwens niet worden gestuit vanwege de simpele omstandigheid dat de inwoners van Naarden ongewapend waren.

De belegering van zowel Alkmaar in 1573, als van Haarlem één jaar eerder geven aanleiding tot een ander beeld. Daar was de bevolking ook gebrekkig gewapend, maar het verloop van de belegering was toch anders. De moedigheid van de Alkmaarse bevolking staat bij Hoofts beschrijving op de voorgrond. Om hier kracht bij te zetten, haalt de auteur de Genuese koopman en literator Girolamo Conestaggio aan. Deze ooggetuige van de belegering meldde dat: “[...] hy onder de geenen, die den toegank verdaadighden, nocht helm, nocht harnas, nocht eenigh soldaatsgewaadt speurde, maar alleenlyk luiden op hun bootsmansch gekleedt, met spietsen en hellebaarden in de vuist; en vochten als leeuwen” (Hooft 1972: 333).

Ook bij Bor krijgen “dat ongewapende volk” of de “borgeren” moedige trekken (Bor 1679: 425). Daarmee wil Bor, naar mijn mening, zijn lezers ook moed inspreken, door aandacht te besteden aan enkele voorbeelden van burgerlijke heldenmoed. Zo roemt Bor de moed van de inwoners van Haarlem die zeven maanden lang (vanaf december 1572) heldhaftig tegenstand boden aan de Spaanse troepen. Hierop was Alva niet voorbereid. Hij schreef aan de koning:

"Nooit is een stad met zoveel bekwaamheid verdedigd" (Verwer 1973: 14). Die bekwaamheid wordt door Bor geprezen. De Spanjaarden (gesteund door Waalse soldaten) moesten de benen nemen voor de burgerswacht:

[De Haarlemmers - J.U.] [...] van binnen hebben met sodanigen couragie en vromigheid hen [de Spanjaarden en Walen] geweert / dat zy hare spanden t' elken in de vlucht geslagen hebben / doende daer onder grote schade met haer groot geschut en ook met haer roers / sulx dat de Spangiaerden en Walen die desen storm deden / tot haerder grote schade en oneere in hare schansen hebben moeten wijken. (Bor 1679: 423)

De "grote schade en oneere" van de Spaanse soldaten ondermijnden het Spaanse imago van machtige, gewelddadige heersers die onoverwinnelijk zouden zijn (Swart 1994: 70). Daarmee voedt de beschrijving van Bor de anti-Spaanse propaganda door een contrast te creëren tussen de "couragie en vromigheid" van de Haarlemers en de "oneere" van de Spanjaarden.

Deze "vromigheid" (lees: moedigheid) typeert ook de bevolking van Leiden in de beschrijving van Hooft. Tijdens het Leids ontzet (1574) kwamen de Leidenaren als politieke en religieuze martelaren over. In hun ogen was het beter om "met het geweer in de vuist te sterven, en een staatlijke troep zielen, verfoeisters van [...] een slavernije, aan haren Schepper loflijk op te offeren dan [...] jammer aan het volke en heiligdom te zien door 't heersen dezer bloeddorstigheid over onze lichamen en gewissen [geweten - J.U.]" (Hooft 1972: 389).

De religieuze dimensie die Hooft aan de beschrijving van het ontzet biedt, wordt nog versterkt door de interventie van God die aan het lijden en de honger van de bevolking een einde maakt door "enen storm uit den noordweste" te laten opsteken, "die de baren ten land' injoeg," zodat de Spaanse troepen vluchtten (Hooft 1972: 391).

5. De stoïcijnse levenshouding van Hooft: De onthoofding van de graven Hoorne en Egmont

In Hoofts beschrijving van de onthoofding van de graven Egmont en Hoorne in Brussel (1568) vinden we iets van passiviteit en een stoïcijnse levenshouding terug. De niet-oorlogzuchtige, immers loyale katholieken uit Oranjes kamp die met gematigdheid naar een oplossing voor de moeilijke politiek-religieuze situatie zochten, werden door Alva wegens hoogverraad aangeklaagd en terechtgesteld (Van Nierop 1999: 67). Daarmee werd de logica van de Spaanse strijd, dat als anti-protestants werd bestempeld, aanzienlijk ondergraven. In het geval van Egmont en Hoorne bleek het dat zelfs katholieken slachtoffers konden

worden van de Spaanse terreur. Mede daardoor maakte Alva zich buitengewoon impopulair (Grapperhaus 1982).

De beschrijving van de terechtstelling van de beide graven heeft bij Hooft een zwaar emotionerende lading. Beide graven representeren in zijn tekst een stoïcijnse levenshouding, tegengesteld aan het Spaanse geweld. Hooft waardeert diegenen die in tegenspoed standvastig blijven blijkens zijn eerbied voor Hoorne en Egmont (Van Gestel et al. 2007: 18). Egmont wordt door Hooft getypeerd als iemand met "ingeboore grootmoedigheid," Hoorne beschikt over "kloekmoedigheid" (Hooft 1972: 181-182). De beschrijving van de laatste uren van de graven is bijna poëtisch – de metaforische taal van Hooft bereikt zijn climax bij de uitroep van Egmont op het moment van de executie:

[...] Toen rees de Graaf oover eindt, smeed den hoedt en snuitdoek ter zyde, knielde anderwerfs, op het kussen, trok een mutsken oover zyn' ooghen, wenkte den Bisschop dat hy weeke, en, roepende, met gevouwen' handen: Heere, in uwe handen, beveel ik mynen geest, vlydde zich tot den slag; die, van den scharprechter, flux opgetreden, gegeeven werd, en hem niet bet door den hals, dan den omstanderen in 't hart sneed. (Hooft 1972: 183)

Het tragische lot van de graaf ontroert alle toeschouwers van de executie, en raakt zelfs de Spaanse soldaten. Dat heeft als effect dat ze aandacht vragen voor de menselijke kant van de vijand, en de gedeelde menselijke gevoelens van de toeschouwers van beide partijen die in het drama een rol spelen: "De droefheit, het misbaar, by de burgherye bedreeven, was onuitspreekelyk: en 't jammerd' er al, tot zelfs de Spaansche soldaaten toe, wie de traanen uit de ooghen sprongen" (Hooft 1972: 183).

Die stoïcijnse levenshouding die lijnrecht staat tegenover het geweld van de Spanjaarden, wordt in de beschrijving versterkt door tegenstellingen – een middel dat ook werd gebruikt bij de beschrijving van het bloedbad in Naarden: aan de ene kant vinden we de onverstoorbare trouw en onderworpenheid van de Nederlandse graven jegens de Spaanse majesteit, aan de andere kant de rechtschennis en het gebrek aan eerbied voor leven en dood bij Alva. De trouw van Egmont tegenover Philips II zien we bijvoorbeeld in een brief waarin de graaf om vergiffenis smeekt. Hooft haalt deze brief in zijn geheel aan, inclusief het ontroerende slot: "Ootmoedighste, getrouwste onderdaan, en dienaar, tot serven bereidt, Lammoraal van Egmontt" (Hooft 1972: 182).

Hooft verwijt de hertog van Alva dat de executie van tevoren geregeld was, en zodoende moest plaatsvinden. Zoals Philips van Egmont, de oudste zoon van de graaf vermeldde, maakte Alva daarvoor gebruik van "[...] blanken papiers, geteekent met haar' eighen' handt [eigenhandig door de koning ondertekend – J.U.], op 't onderste; en de Hartogh een deezer blaaden met het vonnis deed

vullen" (Hooft 1972: 181). Geen eerbied voor de wet dus, een smadelijk complot, waarmee ook gebrek aan eerbied voor het leven gepaard ging: "Tot voltooying der smaadt, hadden hunne hoofden [die van beide geëxecuteerden – J.U.], op staaken te staan, zoo lang als 't den Hartoghe gelieven zoude" (Hooft 1972: 179). Zowel de executie van Egmont als die van Hoorne heeft in de beschrijving van Hooft iets van een deftige, sacrale allure. Geen smeekbedes, geen huilaanvallen, noch hooggedreven emoties vergezellen die politieke martelaren. Vol geduld en stille hoop op Gods genade wachten ze op de dood. Hooft beschrijft het moment, waarop de graven sterven, beknopt, alsof hij de lezer smart wil besparen. Zijn ingehouden relaas bij Hoornes terechtstelling bevat slechts één zin: "[Hoorne ging – J.U.] met de knien op 't kussen [...] zitten en, zich blindende met een wolle bonet, met de zelve woorden, als Egmont, doch in 't Latyn, 't zwaardt verwachtte; en de doodt ontving" (Hooft 1972: 183).

6. Het gespuis en de rabauwen: De afwijzing van hun geweld tijdens de Opstand

Gewelddadig optreden van de opstandelingen tegen de Spaanse overheersers wordt in de contemporaine Nederlandse geschiedschrijving als rechtvaardig antwoord op het Spaanse optreden beschreven. Deze opvatting kwam deels voort uit de opvattingen omtrent de plichten van protestanten ten opzichte van hun geloof, maar ook uit respect voor de politieke traditie van de Nederlanden, waar vrijheden geëerbiedigd dienden te worden. Daarnaast waren de overtuiging dat het regeren een ambt is en geen overheersing mag betekenen, en waardering voor het volk, dat zich actief verzette tegen de Spanjaarden, zichtbaar in het toenmalige publieke debat. Ze vormden verdere rechtvaardigingen voor de Opstand (Van Gelderen 1992: 165-226).¹⁵

Dat het geweld tijdens de Opstand aan beide kanten een bruto karakter had, behoeft geen nader betoog. Ook de opstandelingen pleegden gewelddaden. Het geweld van de watergeuzen tegen hun eigen landgenoten spreekt boekdelen. Willem Jacobsz. levert een beschrijving van een groep wrede watergeuzen die een vrouw met een kind op haar schouder hadden beschoten "[zo]dat zijn darmkens uut het lijf hingen ende bleef doot" (Van Nierop 1999: 13). Ook de – zoals Van Nierop dat verwoordt – "hysterische campagne tegen de vermeende landverraders" die de invasie van de koninklijke stadhouder, Hierges zouden

¹⁵ Zie daarvoor o.a. Janus Dousa en zijn prijzing van de moedige Leidenaaren in hun verzet tegen de Spaanse troepen in *Odae Lugdunensis* (1575). Het verzet verkrijgt bij wijze van vergelijking een klassieke dimensie als de tweede Batavierenstrijd.

hebben vergemakkelijkt om de Opstand te ondergraven, was vooral aan de geuzen te wijten, met hun leider Diederik Sonoy voorop" (Van Nierop 1999: 16).

Het brute optreden van de watergeuzen stond haaks op het beeld van de Nederlanders die "traag tot oorlog en oproer" zijn (Hooft 1972: 4). Dat beeld dat vooral in het eerste boek van de *Historiën* door Hooft wordt geschetst, wordt daarmee sterk genuanceerd, om niet te zeggen tegengesproken. Door de beschrijvingen van de Beeldenstorm en de onmenselijkheden van de geuzenleider Diederik Sonoy, beschrijft Hooft een andere houding van bepaalde Nederlanders.

Dit Nederlandse brute geweld wordt in de contemporaine geschiedschrijving echter verkleind en afgezwakt. Het waren de Spanjaarden die de schuld voor het brute optredens van de watergeuzen in de steden en dorpen van Holland en Zeeland in de schoenen geschoven kregen. Zoals Van Nierop uitlegt: "Een verklaring hiervoor is de algemene haat tegen de regering van Alva, die men verantwoordelijk hield voor de schade die de watergeuzen aanrichtten" (Van Nierop 1999: 70). De verkleining en afzwakking van het excessief geweld van de opstandelingen in de geschiedschrijving was nodig om het algemene beeld van een vreedzame Nederlandse bevolking overeind te kunnen houden.

Dit patroon zien we in de beschrijvingen van de Beeldenstorm. Hooft dingt op de impact van de Beeldenstorm af om zo gemakkelijker het imago van de Nederlanders als "geschapen ter deugd en vernunftig" te kunnen handhaven (Hooft 1972: 4). Deugd en vernuft strijden immers tegen het geweld waarvan de Beeldenstorm een duidelijk teken was. Daarom worden de gewelddadige wandaden in de *Historiën* slechts door een kleine groep veroorzaakt. Dat is "het gespuis," "rabauwen" en "een hoop hoeren en jongens": "[...]T gespuis, terwyl, zynde alle reede, ontzigh [ontzag - J.U.], en achterzorgh overgekoomen, met bylen, haamers, houweelen, in de vuyst, aan blutsen, breeken, en plonderen. Beelden, taafreelen, altaaren, zonder achting op ouderdoom, konst oft kostelykheit, werden gevelt, geklooft, aan stukken, en daar heen gesmeeten, oft voor buit wegh gedraaghen" (Hooft 1972: 101).

Hooft wijst zinloos geweld dat uit wraak wordt gepleegd, kennelijk af. Mede daarom omarmt hij graag de stelling volgens welke de vernielingen aan de katholieke kerken in de Nederlanden deels door de Spanjaarden zelf werden bevorderd, om zo de noodzaak van een Spaanse militaire interventie te rechtvaardigen: "Al dit geweldt, rooven en verwoesten werd bedreeven van een hondert wapenlooze rabauwen, ten hooghste, en een hoop hoeren en jongens, die de Spaansche party riep, by d'Onroomschen opgemaakt [opgehitst - J.U.], en door de anderde handt gehuurt te zyn, voor acht oft tien stuyvers's daaghs" (Hooft 1972: 101). Hooft probeert door een bekwame en goed doordachte beeldvorming de invloed van de Beeldenstorm op nationale schaal te minimaliseren door op

het lokale, zeer beperkte karakter ervan te wijzen – en dat dan bovendien nog deels gestimuleerd door de Spanjaarden.¹⁶

Bij een andere beschrijving, waarin Diederik Sonoy de eerste viool speelt, keurt Hooft de wandaden van Oranjes stadhouder in het Noorderkwartier (de gebieden benoorden het IJ) direct af. Sonoy was verantwoordelijk voor een reeds genoemde “hysterische campagne tegen de vermeende landverraders” (Van Nierop 1999: 16). Het college dat hij in het leven riep (de zogenaamde ‘Kleine Bloedraad’), was op zoek naar diegenen die met de Spanjaarden samenzwoeren. Dat zijn slachtoffers in grote meerderheid katholiek waren, voorzag de ‘Kleine Bloedraad’ van een religieus stempel. Totaal onschuldige katholieken werden, op onbetrouwbare aanwijzingen van landlopers of onwelwillende burens, in hechtenis genomen en met onmenselijke pijnigingen tot bekentenis gebracht voor daden, die zij nooit hadden gepleegd. Hooft wijdt veel aandacht aan de zaak van enkele inwoners van Hoorn (waaronder Jan Jeroensz. en Pieter Nannigsz.) die aangeklaagd werden wegens vermeend landverraad. Hun proces ging volstrekt tegen de toenmalige regels in en trok door het brute optreden van degenen die het verhoor afnamen de publieke aandacht. Pieter Nannigsz. kwam meermalen op de pijnbank terecht. Zoals Hooft in de *Nederlandse Historiën* schrijft:

Scheldende zyn geduldt voor duivelsspel, schoor men hem met een scheermes al 't hair van den lyve; en verbeezighde daarop, twee mengelen brandewyns: zulx het van de keel af ter naavel toe, heel rauw en velleloos was. Men barnde [brande – J.U.], met zwaavel, en een half pondt kaarsen teffens, zyn' naakte oxelen en zoolen, der wyze, dat hy, niet kunnende op de voeten staan, zes weeken lang gedwongen was op de knien te kruipen. Zoo zeerigh een lichaam knelde en rekte men dan noch met de folterzeelen. (Hooft 1972: 424)

Hooft keurt dit soort wangedrag volstrekt af, omdat het volgens hem strijdig was met de Nederlandse geest en het Nederlandse karakter. Hij noemt Sonoy een “Onhollander,” waarmee hij hem direct van de positieve Nederlandse beeldvorming uitsluit. Qua geweld past Sonoy beter bij het negatieve beeld van de vijand, waarvan de benaming van zijn instelling getuigt – de ‘Kleine Bloedraad’ wekt meteen associaties met zijn Spaanse pendant: “De ooghen worden week, en de vingers besterven, door af keer van zoo gruwzaame en t'elkens verdubbelde onmenschykheiden, gepleeght ten aanhitsen ('t is waar) van eenen Onhollander” (Hooft 1972: 425).

Door te verwijzen naar godsdienstige motivaties van de wreedheden, waarmee de oorlog gepaard ging, drijft Hooft de tegenstelling tussen ‘wij’

¹⁶ Hoofts Spaanse pendant – de kroniekschrijver Pedro Cornejo gebruikte dezelfde methode voor anti-Nederlandse propaganda. Hij dong immers af op de nationale betekenis van de hele opstand om te voorkomen dat de Opstand meer aanhang zou krijgen en om de Spaanse troepen die de Opstand moesten intomen, moed in te spreken. Zie: Pérez (2003: 62).

(calvinisten, lutheranen of mennonieten) en 'zij' (katholieken) op de spits. Dat maakt van de *Nederlandse Historiën* een soort heilsgeschiedenis. Daardoor worden andere aspecten van de Opstand naar de achtergrond gedrongen. Er is, zoals al opgemerkt, bijvoorbeeld weinig sprake van economische toestanden die immers ook een belangrijke oorzaak voor het uitbreken van het conflict vormden (Groenveld 1991: 28-29). Sociale kwesties, inclusief het cruciale proces van natievorming, zijn bij Hooft minder belangrijk dan godsdienstige. Het lijkt alsof de Nederlanders door deze heilige oorlog van een identiteit werden voorzien met alle symbolen en metaforen van dien.

7. Tot besluit

De beginjaren van de Opstand zijn duister en gewelddadig. Zowel in de *Nederlandse Historiën* van Hooft, Bors *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandtsche oorloghen* als in andere teksten wemelt het van voorstellingen van dat geweld.

De representatie van geweld was een onderdeel van de weergave van het actuele politieke, maatschappelijke en religieuze bedrijf. De Opstand was immers gruwelijk, woest en gewelddadig. Die weergave werd gepresenteerd als objectief verhaal van het verloop van de gebeurtenissen, maar was ideologisch en, vooral bij Hooft, retorisch ingekleurd (Haitsma Mulier 1982: 263-270).

Gruwelijk, woest en gewelddadig zijn in de geschiedschrijving vooral de Spanjaarden. Het geweld van de Nederlandse vijanden is een vaste component van het beeld dat in de geanalyseerde teksten wordt geschetst. De voorbeelden van de Spaanse Inquisitie en enkele strafexpedities van hertog Alva in het Noorden (zoals bloedbad te Naarden) versterken het negatieve imago van de vijand. Zowel Hooft als Bor gebruiken in hun teksten krasse tegenstellingen, waarmee 'wij' (Nederlanders, protestanten) als vreedzaam en 'zij' (Spanjaarden, katholieken) als barbaars en tiranniek naar voren komen. De verscherping van deze tegenstellingen wordt mede bereikt door de representatie van het geweld. Het Spaanse geweld is altijd meervoudig van aard. Met behulp daarvan bereikt men een indrukwekkend effect dat de lezer van de Spanjaarden moet vervreemden. Aan de andere kant wordt er een beeld van de onschuldige, wat naïeve Nederlanders gecreëerd die niet tegen het Spaanse geweld opkunnen. Hun houding is in enkele gevallen stoïcijn-berustend (Hoorne en Egmont). Zij wijzen geweld af en zoeken vreedzame oplossingen voor de politiek-religieuze problemen. Zulke voorstellingen van een vreedzame, geweldloze houding (nog versterkt door retorische middelen) moest een saamhorigheidsgevoel bij de Nederlandse lezers opwekken. De stoïcijnse levenshouding van Nederlanders

als Egmont en Hoorne beïnvloedt echter ook de Spaanse soldaten: zelfs voor de vijand heeft deze houding een voorbeeldig karakter en verbindt in zekere zin beide partijen in het conflict.

In het aanwakkeren van het saamhorigheidsgevoel ligt een belangrijke sociale functie van de geanalyseerde fragmenten. Ze moeten bijdragen tot het opbouwen van een nationaal besef. Daarvoor dienen ook fragmenten die de moed van de Nederlanders beschrijven. Dergelijke voorstellingen ontkrachten het imago van de Spanjaarden als onoverwinnelijk, omdat ze nu de Nederlanders onoverwinnelijk maken.

In de door mij geanalyseerde teksten is het geweldbegrip aan twee ethische concepten gekoppeld: bij Hooft worden de geweldsaspecten die inherent zijn aan elke oorlog verworpen. Bij de weinige gevallen, waarin ook de Nederlanders zich gewelddadig gedragen, wordt er deels afgedongen op de omvang van de gruweldaden, die door de opstandelingen zouden zijn begaan, deels worden Nederlandse onmenselijkheden verontschuldigd en gerechtvaardigd door te wijzen op het onmenselijke optreden van de Spanjaarden. Op religieus vlak wordt hieraan toegevoegd dat de verdediging van de hervorming legitiem was tegen een tiran (Philips II) die de katholieke godsdienst dwingend wil opleggen aan al zijn onderdanen. Op sociaal-historisch vlak is de Opstand te zien als poging om verloren vrijheden, die in de late middeleeuwen verworven waren, te herwinnen.

Bibliografie

- Achterhuis, H. 2008. *Met alle geweld*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Barend-van Haeften, M. et al., reds. 2000. *Wilhelmus en de anderen*. Amsterdam: University Press.
- Bentham, J. van. 2005. "Een brandend kruis in Londen." *Nederlands Dagblad* 23 juli 2005.
- Bor, P.Ch. 1679. *Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen*. Amsterdam: Weduwe van Joannes van Someren.
- Gelderen, M. van. 1999. "De Nederlandse Opstand (1555-1610): Van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der consciënten.'" *Vrijheid: Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Red's E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema. Amsterdam: University Press.
- _____. 1992. *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590*. Cambridge: Cambridge U.P.
- _____. 1991. *Op zoek naar de Republiek: Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*. Hilversum: Verloren.
- Grappenhuis, F.H.M. 1982. *Alva en de tiende penning*. Zutphen: Walburg Pers.
- Groenveld, S. et al. 1991. *De kogel door de kerk?* 3de druk. Zutphen: Walburg Pers.

- Groenveld, S., H. L. Ph. Leeuwenberg, M.E.H.N. Mout, en W.M. Zappey. 2008. *De Tachtigjarige Oorlog: Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca 1560-1650)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Groot, H. de. 1993. *Het recht van oorlog en vrede: Prolegomena & Boek I*. Red. J.F. Lindemans. Baarn: Ambo.
- Grootes, E.K. 2001. "Toekomstbeelden in Nederlandse historiespelen uit de eventiende eeuw." *De zeventiende eeuw* 17. 18-28.
- Haitsma Mulier, E.O.G. 1982. "Pieter Corneliszoon Hooft en de geschiedschrijving." *Theoretische geschiedenis* 9. 263-270.
- Hooft, P.C. 2007. *Nederlandse Historiën: Een keuze uit het grote verhaal van de Nederlandse Opstand*. Red. F. van Gestel et al. Amsterdam: Bert Bakker.
- _____. 1972. *Nederlandsche Historien: Pieter Corneliszoon Hooft. Alle de gedrukte werken, 1611-1738*. Red. W. Hellinga en P. Tuynman. Dln IV en V. Amsterdam: University Press.
- Kervyn de Lettenhove, J.B.M. 1900. *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*. Bruxelles: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, Commission Royale d'Histoire.
- Maljaars, A. 1996. *Het Wilhelmus: Auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie*. Kampen: Kok.
- Nellen, H. 2007. *Hugo de Groot: Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*. Amsterdam: Balans.
- Nierop, H. van. 1999. *Het verraad van het Noorderkwartier: Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Nijhoff, M. 1947. *P.C. Hooft's Nederlandse Historiën in het kort*. Amsterdam-Brussel: Elsevier.
- Oostrom, F. van. 2006. *Stemmen op schrift*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pérez, Y. 2003. *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*. Nijmegen: Vantilt.
- Roosendaal, J. 2007. *De Nederlandse revolutie: Vrijheid, volk en vaderland*. Nijmegen: Vantilt.
- Russell, F.H. 1977. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sloterdijk, P. 2007. *Woede en tijd: Een politiek-psychologisch essay*. Amsterdam: SUN.
- Someren, J.F. van, red. 1896. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*. Utrecht: Kemink et fils.
- Swart, W. 1994. *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*. Den Haag: Sdu.
- Vanderjacht, A. 1991. "Op weg naar Jeruzalem: Pacifisme, gerechtvaardigde oorlog, Kruistocht." *Heilige oorlogen: Een onderzoek naar historische en hedendaagse vormen van collectief en religieus geweld*. Red. M. Gosman en H. Bakker. Kampen: Kok Agora. 66-84.
- Verwer, W.J. 1973. *Memoriaelbouck: Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 tot 1581*. Haarlem: Schuyt.
- Wesembeke, J. van. 1569. *De beschrijvinge van den geschiedenissen in der Religiensaken toegedraghen in den Nederlanden*. Antwerpen: n.p.
- Wouters Jacobsz. 1959-60. *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Stein: Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. Red. I.H. van Eeghen. Groningen: Wolters.